

Lamprecht, Arnošt

Vývoj fonologického systému od praslovanštiny do konce X. stol.

In: Lamprecht, Arnošt. *Vývoj fonologického systému českého jazyka*. Vyd. 2. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1968, pp. 15-38

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/126171>

Access Date: 29. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU OD PRASLOVANŠTINY DO KONCE X. STOLETÍ

VÝVOJ SAMOHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU

1. Vývoj praslovanských samohlásek

Původní praslovanský samohláskový systém se vyznačoval důsledným rozdělením samohlásek na přední a zadní. Můžeme si ho graficky představit asi takto:

a) v krátkých samohláskách

ɨ	ʊ
e	o

b) v dlouhých samohláskách

i	y
ě	a

Tento systém vznikl z pozdně indoevropského systému tak, že splynuly samohlásky *a*, *o*, a to jak krátké (srov. lat. *arō*, *oculus* a naše *orati*, *oko*), tak i dlouhé (srov. lat. *stāre* a řec. *dōron* a naše *stati*, *darŕ*). Graficky si to můžeme znázornit takto:

Samohlásky se tak rozdělily důsledně na přední a zadní (jak jsme viděli nahoře) a tento protiklad byl tak významný, že potlačil všechny ostatní příznaky u samohlásek. Zanikla tak zaokrouhlenost u původních zadních samohlásek, takže *y*, vzniklé z indoevropského *ū* (srov. *sūnus* > *synŕ*), je hláskou nezaokrouhlenou. Stejně tak je nezaokrouhlené nejen *a*, vzniklé z indoevropského *ā*, *ō*, nýbrž i *ɨ*, vzniklý z krátkého *u* (srov. *muscus* > *mŕchŕ*), i *o*, jež původně reprezentuje vlastně krátké *a*. Jsou tedy samohlásky $\bar{y} : \bar{y}$, $a : o$ v poměru dlouhé ku krátké (tedy vlastně $\bar{y} : \bar{y}$, $\bar{a} : \bar{a}$). Stejně tak tomu je i s poměrem $i : ɨ$ (vlastně $\bar{i} : \bar{i}$, neboť $ɨ$ vznikl z indoevropského krátkého *i*, srov. lat. *vidua* a naše *vŕdova*) a $\bar{e} : e$ (vlastně $\bar{e} : e$,

neboť *ě* vzniklo z indoevropského dlouhého *ē*, srov. lat. *vērus* a naše *věra*, a *e* odpovídá našemu *e*, srov. lat. *ferō* a naše *berǫ* > *beru*). Protože *ě* a podobně i *e* tvořily přední protiklad k hláskám nízkým, byla jejich raně praslovanská výslovnost nízká, asi jako *ǣ*, *ǣ*.

Rozdělení samohlásek na přední a zadní se odrazilo i v systému souhláskovém, a to tím, že před předními samohláskami nastává tzv. I. palatalizace (srov. *bogъ* - *bo(d)že*, *копѣць* — *чьно*; o tom viz dále).

Nepochybně se tu projevil i charakter praslovanské slabiky, která směřovala k otevřenosti a v níž se projevovaly tendence k asimilaci (přizpůsobení) tvrdých konsonantů k předním vokálům a naopak zadních vokálů k předním konsonantům, tedy jistý slabičný synharmonismus. Jeho výsledkem byly i praslovanské přehlásky *'o* > *e*, *'ъ* > *ъ*, srov. *morjo* > *morje* (> *mor'je*), *morjoi* > *morjei* (> *mori*), *konjъ* > *konjъ* (> *kon'ъ*), *jъgo* > *jъgo* atp.

Uvedený systém samohlásek byl plně vyvážený. Praslovanská tendence k otevřenosti slabiky, která byla s tímto systémem zcela v souladu, ho však nakonec rozrušila. Tato tendence odstranila totiž klesavé diftongy *oi* (z pův. indoevr. *oi*, *ai*), *ei*, *ou* (z pův. indoevr. *ou*, *au*), *eu*. Z *oi* vzniká *ě* (srov. *ženě* a lat. *feminae*, *cěna* a lit. *kaina* a lat. *poena*), na konci slov za jistých podmínek také *i* (srov. *bodzi* < *bogoi*), z *ei* vzniká *i* (srov. *vidъ* a lit. *veidas*, lokál *mor'i* < *morjei*), z *ou* pak se utvořilo *u* (srov. *turo* a lat. *taurus*) a z *eu* > *'u* (srov. *ljudъ*, řec. *e-leuth-er-os* „svobodný“, sthn. *liuti* — dnes *Leute* „lidé“).

Před *ě* a *i*, které vznikly z *oi*, nastává pak tzv. II. palatalizace (srov. *cěna*, *bodzi*, *nodzě*; o tom však dále).

Zásadní význam pro další vývoj samohláskového systému měl vznik nové zaokrouhlené hlásky, totiž *u* (v dvojí variantě *u* a *'u*). Ten totiž vedl spolu s dalšími jevy (jako krácení pův. dlouhých samohlásek) k nové přestavbě systému, jejímž projevem bylo i zaokrouhlování *o* (pův. krátkého *ǫ*).

Výsledkem těchto tendencí po odstranění zavřených slabik, které vedly k monofongizaci diftongů, je i vznik nosových samohlásek *ę* a *ǫ* (srov. *sěmę* a lat. *sēmen*, *ženǫ* a lat. *feminam*). Tyto nosové samohlásky byly původně dlouhé, stejně jako *ě*, *i*, *u*³ vzniklé z diftongů.

Posledním projevem uvedených vývojových tendencí pak je tzv. metateze likvid (vývoj skupin *tort*, *tolt*, *tert*, *telt*; o tom však viz dále).

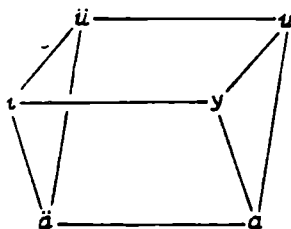
Po všech uvedených změnách vznikl na našem území v praslovanském období nový samohláskový systém. V slabikách dlouhých měl tuto podobu:

<i>i</i>	<i>y</i>	<i>u</i>	<i>ę</i>	<i>ǫ</i>
<i>ě</i>	<i>a</i>			

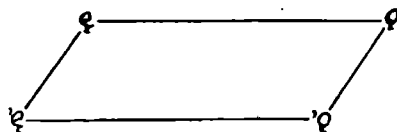
Zadní samohlásky, tj. *u*, *a*, *ǫ*, měly přitom po měkkých konsonantech i své přední varianty *'u*, *'a*, *'ǫ*.

Pozn. Ve staré slovenštině hlaholských památek je tento systém plně vyrovnaný.

Je to dáno fonologizací předních variant zadních samohlásek. Hlavním podnětem k tomu byla mimo jiné i ta okolnost, že se 'a po měkkých ztotožnilo s ě [ǣ], srov. psaní *krajě* místo *kraja*. Stav ve staré slověštině si můžeme znázornit takto:

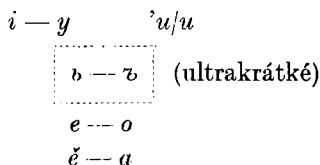
Zdá se, že se obdobná situace dotvořila i v staroslověnských nosových samohláskách v důsledku vzniku neměkkého ř *ř* v typech *grěděi*, *sěděi*, *nesě*. Záleží tu přirozeně také na tom, jak hodnotíme 'ř [ř]. Považujeme-li ho za samostatný foném (obdobně jako 'u [ú], kde je to dáno i celkovým systémem), byl by systém nosových samohlásek takovýto:

V krátkých samohláskách byl na našem území i ve staré slověštině týž systém, který jsme uvedli dříve, ovšem s tím rozdílem, že krátké *o*, které bylo původně nezaokrouhlené a reprezentovalo vlastně krátké *ǣ*, se začalo po vzniku *u* v slabikách dlouhých postupně zaokrouhlovat.

Přispěla k tomu nepochybně ta okolnost, že na rozhraní praslovanského a pračeského období docházelo v četných pozicích ke krácení původně dlouhých samohlásek, jak bylo již připomenuto. Původní krátké *o* [ǣ] se tedy muselo zaokrouhlit, aby nedošlo ke splynutí s *ǣ* nově vzniklým krácením dlouhého *a*.

Krácením dlouhých samohlásek v jistých pozicích došlo k obnovení protikladu dlouhá — krátká u samohlásek. Další pozdější změny, jako např. stahování (*aja* > *á*), tento protiklad ještě více upevnily a plně fonologizovaly; např. *á* se pak mohlo vyskytovat i na konci slov, byl tedy i v této pozici realizován protiklad *a* — *á*. Za této situace se ultrakrátké samohlásky *ɨ*, *ɨ̄* dostaly mimo korelaci krátká—dlouhá, a byly proto postupně likvidovány (o tom viz dále). Celý systém krátkých samohlásek (po zkrácení dlouhých a před likvidací *jerŭ*) si můžeme znázornit takto:

Mimo to byly ještě nosové samohlásky ϵ , ϱ .

O dalších osudech tohoto přechodného systému viz dále.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 71–74, 80–82, 94–95, 99–100, 109–113, 118–121; Trávníček, *Hist. mluv.*, 39–43; Komárek, *Hláskosloví*, 20–26; Jakobson, *Remarques sur l'évolution* 19–37; Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému*, 443 n.; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 65 n.; Lamprecht, *Neskol'ko zamečaniŭ*, 17–23.

2. Praslovanské samohlásky a jejich prozodické vlastnosti

Fonetické vlastnosti hlásek jsou ve vztahu s jejich postavením v systému. Hlásky y byla prostřední vysoká, hlásky ϵ byla nízká a tvořila přední protiklad k a , její praslovanská výslovnost byla asi $\ddot{a}$ (nebo $\ddot{e}\ddot{a}$). Jery byly redukované vokály (pův. reprezentovaly krátké i , y); na konci praslovanské doby jejich výslovnost na našem území byla asi e -ová (v ruštině a snad i ve střední slovenštině byla výslovnost tvrdého jeru τ o -ová).

Nosové ϵ znělo v poslední fázi svého vývoje jako $\ddot{a}$, nosové ϱ pak jako silně zavřené $\acute{\varrho}$, blízké k nosovému u .

Samohlásky mohly mít při své výslovnosti různou slabičnou intonaci. Ta nebyla závislá na přízvuku, který byl volný a pohyblivý jako dodnes v ruštině. Dlouhé samohlásky (a stejně tak i diftongy a diftongům rovná spojení *or*, *ol*, *er*, *el*) mohly mít dvojí intonaci, a to *raženou* (*akutovou*), která byla v podstatě stoupavá (tón samohlásky při ní stoupal), a *taženou* (*cirkumflexovou*), která byla v podstatě klesavá (tón samohlásky při ní klesal). Intonaci raženou (stoupavou) můžeme označovat znakem $\acute$, srov. *võrna* (rus. *voróna*, čes. *vrána*), intonaci taženou (klesavou) můžeme označovat znakem $\grave$, srov. *běrgъ* (rus. *béreg*, čes. *břeh*). Podle Kuryłowicze byla příznakovým členem v dvojici intonací intonace stoupavá, akutová. Slabiky s intonací klesavou, cirkumflexovou, byly tedy bezpříznaké. Rovněž krátké slabiky, které vůbec nerozlišovaly intonaci, byly z hlediska protikladu stoupavá — nestoupavá bezpříznaké.

Slabičná intonace měla pro další vývoj přízvuku i kvantity značný význam. Připomeneme si tu aspoň ty jevy, které se nějakým způsobem odrazily ve vývoji naší kvantity. Podle tzv. zákona Fortunatovova-de Saussurova došlo v praslovanském období k posunu přízvuku ze slabiky s intonací taženou na slabiku s intonací raženou, např. ${}^l r\grave{q}k\grave{a} > r\acute{q}{}^l k\acute{a}$, v akuzativu však posun nenastal, protože obě slabiky měly intonaci taženou, tedy $r\grave{q}k\grave{q}$; pod. *na* ${}^l b\grave{e}r\grave{g}\grave{u} > na$ $b\acute{e}r{}^l g\acute{u}$; srov. rus. doklady *ruká*, *rúku* a *béreg*, *na beregú*. S tímto posunem přízvuku souvisí patrně i staroč. kolísání v kvantitě, srov. *řieka*, akuz. *řěku*, *strána*, akuz. *stranu* atp.

Jak jsme již připomenuli, docházelo na konci praslovanské doby ke krácení pův. dlouhých samohlásek (*i*, *y*, ϵ , *a*, ${}^u/u$, ϵ , ϱ). Krácení nastávalo na konci slova, srov. *ženā* > *žena*, *dātī* > *dāti*, a dále ve slovech dvojslabičných a víceslabičných. Tu se

krátily téměř všechny délky (výjimky viz dále), např. *jāgodā* > *ja*goda, *mātinā* > *ma-*lina, *vȳdātī* > *vy*dati (ale *dātī* > *dāti*), *glōbīnā* > *glō*bina (*hlubina*) atd.

Nekrátily se však:

1. délky před přízvukem ve slovech dvojslabičných, srov. čes. *tráva* < *trā*vu (rus. *travá*), *chvála*, *lúka*, *máika*, *bieda*, *vino*, *křídlo*, *líce*, *dietě*; *třiesti* „třásti“ (< *trešti*), *hriech* (srov. rus. *grech* a gen. *grechá*), *klúč*, *slúp*;

2. délky s raženou intonací v první slabice dvojslabičných slov, srov. čes. *vrána* (z pův. *vōrna*, srov. rus. *voróna*), *břieza* (srov. rus. *berěza*), *dráha*, *kláda*, *sláma*, *jáma*, *skála*, *žába*, *síla*, *žíla*, *míera*, *viera*, *bůřě*; *máslo*, *sádlo*, *díelo*, *lýko*, *léto*, *púto* (*po*to); *hrách*, *mráz*, *mák*, *dým*, *sýr*; *rád*, *stár*, *sláb*, *zdráv*, *náš*, *váš*; *býti*, *krýti*, *dáti*, *klásti*, *bíti*, *píti*; krácení však zpravidla nastávalo v nářečích na Moravě, srov. mor. *skala*, *jama*, *mak*, *březa* atd., ale *míra*, *víra* atp.

3. délky ve slovech trojslabičných před vnitřní přízvučnou krátkkou (o, e, ъ, ъ). srov. čes. *útroba* (z *ǫ*troba), *zákon* (*zā*konъ), *svátost* (*svĕ*lostь), *lúpež*, *krádež*, *mládež*, *výbor*, *východ*, *úkol*.

Po zkrácení pův. praslovanských délek došlo opět k dlužení, a to jak původně krátkých (o, e), tak i dříve zkrácených samohlásek. Dloužení nastávalo tam, kde vznikla tzv. intonace *novoakutová* neboli *nová ražená*, další krácení naopak tam, kde vznikla tzv. intonace *novocirkumflexová* neboli *nová tažená*. Intonaci novoakutovou označujeme znakem ', např. *rókъ* (> *rúk*), *píšešъ* (> *píšeš*), intonaci novocirkumflexovou znakem ~, např. *vōrnъ* (> *van*), *stārъjъ* (> *starý*). Změny intonací nazýváme *metatonii*. Někteří badatelé neuznávají intonaci novocirkumflexovou jako zvláštní typ, nýbrž ji považují za totožnou s původní intonací cirkumflexovou. Metatonie by podle nich byla nahrazením příznakové intonace akutové intonací bezpříznakovou.

Výsledky kvantitativních změn způsobených metatonii ovšem byly v průběhu dalšího historického vývoje pozměněny různými analogickými vyrovnáními, takže je velmi nesnadné určit přesně všechny podmínky, za nichž k metatonii docházelo.

Kromě toho docházelo i k pozdějšímu dlužení samohlásek po zániku slabých jerů, výsledky tohoto dlužení jsou však shodné s výsledky novoakutové intonace; nelze proto oba jevy v češtině od sebe dobře odlišit.

Ke změnám intonací, příp. k náhradnímu dlužení, docházelo zejména v těchto případech:

1. v tvarech zakončených jerem (ъ, ъ), a to především

a) v genitivu plur., např. *kōrvъ* > *kōrnъ* (> *krav*; novocirkumflexová, proto krátkost), *noгъ* > *nógъ* (stč. *nóh*, slov. *nóh*; novoakutová, proto délka), *vozъ* > *vózъ* (stč. *paddesát* *vóz*), *synovъ* > *synónъ* (stč. *synóv*, nč. *synů*);

b) v dativu a v lokálu plur., např. *ženāmъ* > *ženámъ* (> *ženám*), *ženachъ* > *ženáchъ* (> *ženách*);

c) v nom. sg. muž. o-kmenů a u-kmenů, dále i-kmenů, přivlastňovacích zájmen a adjektiv, např. *dvorъ* > *dvórъ*, *vozъ* > *vózъ*, *zajĕcъ* > *zajĕcъ* (> *zajĕc* > *zajíc*), *mĕšĕcъ* > *mĕšĕcъ*, pod. *koláčъ*, *komárъ*, *sólъ*, *mójъ*, *bratrónъ*;

d) v supinú, srov. *spǎto* (> *spat*; nový cirkumflex; v inf. *spǎti* zachována délka se starou raženou intonací);

e) v participiích typu *vedlǔ*, srov. *moglǔ* > *móglǔ* (stč. *móhl*; srov. nář. *rústl*, *múhl*, *nésl*, *védl*, slov. *niesol*, *viedol*);

f) u sloves v koncovkách přítentu, srov. 2. os. sg. *chodišǔ* > *chodišǔ* (> *chodiš*), 3. os. sg. *chodǐtǔ* > *chodǐtǔ* (> *chodǐ*), 1. os. plur. *chodimǔ* > *chodimǔ*, 3. os. plur. *chodǐtǔ* > *chodǐtǔ* (> stč. *chodie*);

2. při odvozování slov před sufixy *-ja*, *-tje*, *-tǔka*, *-tǔka*, *-tǔko*; srov. *kóža* (< *kozja*), stč. *kóžǔ*, ale *koza*, *prótǔje*, stč. *prútǔie*, ale *prut*; *gólsǔtǔkǔ*, stč. *hlásek*, ale *hlas*, *světǔkǔ*, stč. i nč. *svátek*, slov. *sviatok*, *gólvǔka*, stč. i nč. *hlávka*, ale *hlava* (< *gólva*), *kǔrvǔka*, stč. i nč. *kravka* (nový cirkumflex, proto krátkost), ale *kráva*, *rǎvǔka*, stč. i nč. *ranka*, ale *rána*, *slǔvǔko*, stč. *slǔvko*, nč. *slǔvko*, ale *slovo*;

3. ve složených adjektivech, např. *mǎloje* > *malé*, ale *mǎlo* (> *málo*), *prǎvtǔjǔ* > *pravý*, ale *prǎvo*, *prǎvǔǔ*, *rǎvtǔjǔ* > *raný*, ale *rǎno*, *zǔdǔrǔvtǔjǔ* > *zdravý*, ale *zdrǎvo*, *mǎltǔjǔ* > *milý*, ale stč. *mǎle*; to byly doklady na novocirkumflexovou intonaci ve složených adjektivech; jsou také doklady na novoakutovou intonaci, např. *svǔtǔjǔ* > stč. *svátý*, *desǔtǔjǔ* > *desátý*, pod. *skǔpý*, *mǔdrý*;

4. ve slovesných tvarech, např. *móžešǔ* > *móžeš* (> *můžeš*), *mózetǔ* > *móže*, *móžemǔ* > *móžem*, pod. stč. *kóleš*, *pišeš*, *skáčeš*, *viežeš* „vážeš“ (< *vézeš*), *tǔhneš* „táhneš“ (< *tǔgneš*), *mlátǐš*, *chválǐš*; srov. přechod přízvuku v ruštině v těchto případech (*mogú* — *móžeš*, *kolú* — *kóleš*, *skacú* — *skáčeš*, *moločú* — *molótiš*).

Poznámka 1. Délky ve slovech víceslabičných (s výjimkou typu *útroba*, *zákon*, jak jsme uvedli výše) jsou tedy, pokud nevznikly stahováním (jako *chudá* < *chudaja* atd.) nebo nějakým pozdějším dloužením, původu novoakutového.

Poznámka 2. V oblasti akcentologie došlo v poslední době k novým výzkumům. Reagovat na všechny nové podněty by však bylo možno jen ve speciální studii.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 121—124; Trávníček, *Hist. mluv.*, 246—277; Komárek, *Hláskoslóví*, 1. vyd. 26—31, 2. vyd. 27—37; S. Chr. Stang, *Slavonic Accentuation*, Oslo 1957; J. Kuryłowicz, *L'accentuation des langues indoeuropéennes*, Krakov 1952, 2. vyd., 1958; L. Sadniková, *Slavische Akzentuation I*, Wiesbaden 1959.

3. Vývoj skupin *tort*, *tolt*, *tert*, *telt* neboli tzv. *metateze likvid*

Vývoj praslovanských skupin *or*, *ol*, *er*, *el* na počátku slova před souhláskami i mezi souhláskami (stručně označených *ort*, *olt* a *tort*, *tolt*) je jedním z posledních projevů praslovanské tendence po otevřených slabikách. Výsledky této tendence jsou však na různých částech slovanského území různé.

Za počáteční *ort*, *olt* máme v češtině jednak *rat*, *lat*, jednak *rot*, *lot*. Za *ort*, *olt* s intonací raženou (*ǔrt*, *ǔlt*) je *rat*, *lat*, např. *rǎdlo*, *rataj*, *rámě*, *lákatǐ*, *lačný*, *lakomý*, *lanǐ* „laň“, *lanǐtva* „tvář“, za *ort*, *olt* s intonací taženou (*ǔrt*, *ǔlt*) bývá *rot*, *lot*, např.

robiti, *robota*, *rolí* „role“, *rokyta*, *rósti*, *rovný*, *rózka* „větev“, *rožeň*, *lodí*, *loket*, *loni*: vyskytuje se však za *ôrt*, *ôlt* i *rat*, *lat*, např. *ratolest* (< *letorastl*), *racocháč* (*raz-socháč*). dále v místních jménech *Ráztoky*, *Raveň*, *Rasochy*, *Rastice*, *Ralsko*. Svědčí to o jistém kolísání ve střednicích. Důsledněji mají *rat*, *lat* středoslovenská nářečí, jež se tak liší od nářečí západoslovenských a východoslovenských, srov. *rakyta*, *raľa*, *rásť*. *raz-*, *rázga* „větev“, *ražeň*, *lakeľ*, *lani*; je tu však také *ro-*, např. *robil*, *rozprával*, *rovný*. Vyskytuje se názor, že u středoslovenského *rat*, *lat* jde o přechodný jev mezi československou jazykovou skupinou a jazyky jihoslovenskými. Bude třeba ho ovšem ověřit dalším jazykově zeměpisným bádáním. Ostatně celá československá skupina svým *trat*, *tlat*, *trět*, *tlet* (> *tlet*) se shoduje s jazyky jihoslovenskými a liší se od polštiny, která má *trot*, *tlot*, *tret*, *tlet* (a na severozápadních okrajích dokonce *tart*). a od ruštiny, která má plnohlási *torot*, *tolot*, *teret*.

Uvedeme si nyní některé příklady:

a) *tort*: *gordъ* > *gradъ* (> *hrad*), *morzъ* > *mrázъ* (> *mráz*). *korva* > *kráva*, *vorna* > *vrána*, *zorkъ* > *zrakъ*;

b) *tolt*: *golsъ* > *glasъ*, *golva* > *glava*, *solma* > *sláma*, *kolda* > *kláda*, *zolto* > *zlato*;

c) *tert*: *bergъ* > *brěgъ* (> *břeh*), *berza* > *brěza* (> *březka*), *dervo* > *drěvo* (> *dřevo*). *perdъ* > *prědъ* (> *před*), *merti* > *mřeti* (*mřieti*);

d) *telt*: *melko* > *mlěko* (> *mléko*), *peľnъ* > *plěňъ* (> *plen*), *velkti* > *vlěci* (> *vléci*); jsou i nečetné doklady s *la*, např. za *čelnъ* máme *člen* i *článek*, za *želbъ* máme *žleb* i *žlab* (*žlábek*), za *želza* pak *žláza* (|| *hléza*); v tomto posledním případě musíme předpokládat kontaminaci podob *hláza* (< *golza*) a *žléza* (< *gelza*).

Délka nebo krátkost samohlásky závisí na intonaci; za intonaci raženou je délka, např. *vorna* > *vrána*, *solma* > *sláma*, *bërza* > *březka*, za intonaci taženou je krátkost, např. *gordъ* > *hrad*, *golva* > *hlava*, *běrgъ* > *břeh*; srov. též ruské příklady za obojí intonaci, např. *voróna*, *solóma*, *berěza*, ale *górod*, *béreg*, *gólovu* (nom. *golová* má přízvuk posunut podle zákona Fortunatovova-de Saussurova).

Postup změny: Předpokládáme, že se na celém slovanském území původní *tort* změnilo v *tor^ot* (vlastně *tārāt*, neboť to bylo ještě v době, kdy *o* : *a* byly v poměru *ā* : *ā*). Toto *tor^ot* se na východoslovanském území později změnilo v *torot*. Na našem, jihoslovanském, lužickém a větší části polského území se *tor^ot* změnilo v *t^orot* a toto *t^orot* se ještě v době, kdy *o*, *a* byly v poměru krátké a dlouhé, změnilo na československém a jihoslovanském území v *trat* (došlo tu po zániku první samohlásky k zdlužení druhé). Na polském a lužickém se *t^orot* zachovalo déle a první vokál zanikl bez náhrady až tehdy, když *o*, *a* byly už samostatné a od sebe se lišící samohlásky. Na severozápadním okraji polského území a v polabštině se původní, pro praslovanštinu předpokládaný tvar *tor^ot* zjednodušil tak, že druhý (původní) vokál zanikl a vzniklo tak *tart* (srov. *Stargard*, což je *Starý hrad*). Souvisí to nepochybně s tím, že na tomto okraji (pod. jako i na jiných okrajích, srov. stšl. *aldvi*) byla oslabena praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak to mimo jiné dosvědčuje i zachování nosovek (v rozložené podobě) na polském i polabském území

(srov. i zachování rozložených nosovek na okrajovém území v makedonštině).

Graficky si vývoj můžeme znázornit takto:

- ↗ zůstalo *gor^{od}*- a dalo *gard*- (polab., severozáp. polština)
- gor^{od}*- → vzniklo postupně *gorod*- (východoslovan.)
- vzniklo *g^orod*-, zůstalo déle a přešlo pak v *grad*- (polština, lužičtina)
- ↘ vzniklo *g^orod*-, brzy však přešlo v *grad*- (jihoslovan. jazyky a čs. skupina)

Z tohoto přehledu je patrna i relativní chronologie jednotlivých změn, naše *grad*- vzniklo z *g^orod*- dříve než polské *grad*-. Absolutní chronologie pak je dána slovem *král* (pol. *król*, východoslovan. *korol'*), vzniklým z jména Karla Velikého; z ní by vyplývalo, že změna byla ještě živá na rozhraní VIII. a IX. století.

Poznámka. Delší zachování *t^orot* (*t^oret*) na polském území (minimálně do zániku jerů) je dosvědčeno i tím, že tu nastává vokalizace jerů před tímto redukováným vokálem, srov. *we glowie*, *we sromote*. Obdobně v lužičtině nedochází ke změně *tr* > *tř*, *pr* > *př*. *kr* > *kř*, neboť mezi oběma souhláskami byl ještě redukováný vokál, srov. hl. *trěba*, *prědk*, ale *třepac*. *při*, *křídlo*, dl. *trěš*, ale *tši*. *tšepas*, *proch*. ale *pšosys*.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 114–116; Gebauer, *Hist. mluv.* I, 26–29, 32–36; Trávníček, *Hist. mluv.*, 58–62; Komárek, *Hláskosloví*, 43–44; Stanislav, *Dejiny* I, 261–273; Lamprecht, *Neskoľko zamečanij*, 22; *Vliv jazyka na jazyk*, 91; R. Ekblom, *Die Ostslavische Pleophonie*, ZfslPh XXIV, 1955, 1, 1; Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému*, 456–460.

4. Vývoj skupin *t^ort*, *t^ort*, *t^olt*, *t^olt*

Skupiny *t^ort*, *t^ort*, *t^olt*, *t^olt* na konci praslovanského období reprezentovaly slabikotvorné *r*, *l* s průvodními vokály přední a zadní kvality, které bylo možno pokládat za varianty jerů. Mohli bychom proto tyto skupiny psát *t^ort*, *t^ort*, *t^olt*, *t^olt*. Slabičností likvid bylo učiněno zadost tendenci po otevřených slabikách. Tento stav slabičných likvid se dochoval i do pračeštiny. Došlo tu však k splynutí tvrdého *r* i měkkého *r* v jedno neměkké *r*, srov. *k^or^ork^o*, *g^ordlo*, *s^om^ort^o*, *s^orp^o* > *krk*, *gdlo*, *smrt*, *srp*. U slabičného *l* došlo rovněž k splynutí, nikoli však po retcích; tu se obojí *l* rozlišuje; srov. *m^ol^oviti* > *m^lviti*, *p^ol^on^o* > *p^ln^o* > *p^ln*, neboť v dalším vývoji je za tvrdé *l* střídnice *lu*, kdežto měkké *l* zůstává. Příklady na ztvrdnutí měkkého *l* po ostatních hláskách: *ž^olt^orb* > *žltý*, *ž^olč^o* > *žlč*, *č^ol^on^o* > *čln*, *d^olg^o* > *dlg*. Slabikotvorné likvidy se vyslovovaly i v pračeštině s průvodními vokály. O jejich vývoji však až dále.

LITERATURA. Gebauer, *Hist. mluv.* I, 61, 287; Trávníček, *Hist. mluv.*, 57–58; Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému*, 460–464.

5. Stahování

Stahováním rozumíme zjednodušení spojení samohláska + *j* (*i*) + samohláska, při němž se ztrácí intervokálnícké *j* (*i*) a oba vokály splývají v samohlásku dlouhou. Tam, kde nebyly samohlásky stejné, došlo zpravidla nejdříve k jejich asimilaci, např. *oje* > *oe* > *ee* > *é*.

Příklady změny:

- aja* > *á*: *dobraja* > *dobrá*, *pěšaja* > *pěšá* (> *pěšie*), *lajati* > *láti*, *tajati* > *táti*
aje > *á*: *dělaješb* > *děláš*, *znajemč* > *znám*
oja > *á*: *moja* > *má*, *stojati* > *státi*, *pojasč* > *pás*
ėja > *á* n. *á*: *dėjati* > *d'áti* n. *d'áti* (> *dieti* > *díti*, ale *nenadál se*), *sėjati* > *s'áti* n. *s'áti* (> *sieti* > *síti*)
tja > *á* n. *á*: *znamenaja* > *znamen'á* n. *znamen'á*, *prujati* > *pr'áti* n. *pr'áti* (> *prietí*, nč. *práti*)
oje, *ojě*, > *é*: *dobroje* > *dobré*, *moje* > *mé*, *mojego* > *mégo*, *mojemu* > *mému*, *vojevoda* > *vévoda*, *mojě* > *mé* (akuz. pl. m. f.)
ujě > *é*: *dobryjě* > *dobré* (gen. sg., akuz. pl. m. f.)
ėje, *eje* > *ie* n. *'é*: *umėješb* > *umieš* n. *um'ěš*, *dobrějemb* (lok.) > *dobr'iem* n. *dobr'ém* (> *dobriem*, později analog. *dobré*) *pěšeje* > *pěšie* n. *pěšě*
tje, *tjě* > *ie* n. *'é*: *znamenuje* > *znamenie* n. *znamen'ě*, *lan'ejě* > *lanie* n. *lan'ě* (gen. sg.); pod. *rebrujě* > *r'ebr'ie* (*řebříe*; akuz. pl.), *buješb* > *bieš* (*bíš*; nč. *biješ* je analog. podle *kryješ*)
ije > *ie* n. *'é*: *pěšijemb* > *pěšiem* n. *pěšě*m
oju, *uju* > *ú*, *ú*: *toju* > *tú*, *našuju* > *našú* (gen. lok. du.)
ojō > *ō* > *ú*: *dobrojō* > *dobrú*
tju > *'ú*: *znamenaju* > *znamen'ú* (dat. sg.)
tjō > *'ō* > *'ú*: *kostujō* > *kost'ú* (instr. sg.), *panujō* > *pan'ú* (ak. sg. a instr. sg.), *p'ujō* > *p'ú* (novočes. *piji* analog. podle *kryji*)
iji > *í*: *dobriji* > *dobr'í* (> *dobří*), *pěšijimi* > *pěšími*
eji > *í*: *našoji* > *naší*
tji > *í*: *znamenaji* (lok.) > *znamení*, *pěštjichč* > *pěších*, *bvi* > *bí* (imper.)
tjb > *í*: *pěštjb* > *pěší*, *kostjb* > *kostí* (gen. pl.), *znamenjb* > *znamení* (gen. pl.)
tjy > *ý*: *dobrtjy* > *dobrý*
tji > *ý*: *dobrtjich* > *dobrých* (gen. pl.)
yji > *ý*: *dobryjimi* > *dobřými*
yjb > *ý*: *stryjčb* > *strýe*

U některých příkladů jsme uvedli dvojí možný výsledek, např. *ie* nebo *'é*. Běžně se předpokládá *ie*. V souladu s celkovým rázem stahování by však byla přijatelnější monoftongická střednice, tedy *'é*, např. *znamen'ě*. S ní by se pak ztotožnilo původní dlouhé *ě*, které ztrácelo svou širokou výslovnost, neboť na jeho místo se s postupující denazalizací dostávalo nové široké *á*. Rovněž by lépe vyhovovala — zvláště při-

hlédneme-li k našim i slovenským nářečím — střednice *ǣ* místo *'á*, tedy *d'ǣt'i*, *s'ǣt'i*, ač z fonologického hlediska by šlo před ukončením denazalizace nosového *e* (*e* > *ǣ*) o dlouhé *'á*. Stahování a denazalizace však byly, jak se zdá, časově velmi blízké; předpokládá se, že na většině československého území předcházelo stahování, ve střední slovenštině pak denazalizace. (Není však zcela vyloučeno, že i naše *ú*, např. v instr. sg., mohlo vzniknout z *ou*, jak tomu také i později někdy bylo (*Bohuslav* > *Bouslav* > *Búslav*.)

Stahování se neprovedlo ve skupině *oji*, srov. *moji*, a dále tam, kde by se byl porušil sklad slova, srov. *stáju* (> *stájě*), *bojō sě* (> *boju sě*). Někdy se vedle sebe vyskytují tvary stažené i nestažené, např. *dvě* // *dvoje*, *mé* // *moje*.

Stahování mělo veliký význam pro vývoj souhláskového systému; po jeho provedení se totiž dostaly palatalizované souhlásky (vyskytující se původně jen před samohláskami předními) před samohlásky zadní, srov. *kost'ú*, *pan'ú*, a tak se začaly fonologicky osamostatňovat. Své důsledky mělo stahování i v morfologii. Dotváří se totiž zvláštní adjektivní deklinace, odlišná od jmenné i zájmenné, a adjektiva se tak i po stránce morfologické vydělují jako zvláštní slovní druh. U sloves pak vzniká V. složená třída (*dělá*, *sázíe*) s nepravidelnou (nestaženou) I. osobou (*dělaju*, *sázěju*), což opět vytváří systémové předpoklady pro pozdější šíření koncovky *-m* od sloves atematičeských (podle *dám* — *dáš* vzniklo i *dělám* k existujícímu *děláš*; tím bylo dosaženo i stejnoslabičnosti v celém singuláru).

Poznámka. Ne všechny tvary tzv. složené deklinace vznikly pravidelným hláskovým vývojem. Např. lokál a dat. pl. *dobrých*, *dobrým* vznikly podle gen. *dobrých* (< *dobrějich*) a instr. *dobrymi* (< *dobryjimi*). Stejně tak singulárové tvary *dobrého*, *dobrému* vznikly analogií podle *mého*, *mému* a příkloněním k jiným tvarům, kde bylo *é* náležité (srov. tvar *dobré*, což je gen. sg. f., nom. a akuz. sg. n., nom. a akuz. pl. f. a akuz. pl. m.).

Chronologie stahování. Stahování nastalo podle Gebauera před provedením přehlásky *'a* > *ě*, tedy někdy před koncem XII. století (neboť jinak bychom musili dostat ze *stojati* nikoliv *státi*, nýbrž z přehlasovaného *stojěti* > *stěti*). Přihlédneme-li i k tomu, že *stryjць* dává *stryc*, a nikoliv *stryjec*, a *kostějъ* *kostí*, a nikoliv *kostej*, jak by vyplývalo z vokalizace jerů (o níž viz dále), musíme posunout stahování i před tuto vokalizaci. Obrátíme-li pak pozornost k tomu, že stahování nastalo i v jiných jazycích slovanských (v polštině, v jazycích jihoslovanských) a že se začíná objevovat již v památkách staroslověnských, soudíme, že začalo i u nás po r. 900, tj. v X. století. Chronologicky dělá jisté potíže jen skupina *ojō*. Ta totiž dává v češtině *ú* (*rybojō* > *rybú*), ve střední slovenštině však *ou*. Předpokládá se proto, že se na většině československého území *ojō* stáhlo ještě před denazalizací nosovek (*ojō* > *ǫ* > *ú*), kdežto ve střední slovenštině až po ní (*ojō* > *oju* > *ou*). Jisté je jen to, že stahování a denazalizace jsou si časově velmi blízké, ne-li současné. ve střední slovenštině pak stahování pravděpodobně nastalo těsně po denazalizaci.

Poznámka. Na východoslovanském území stahování v podstatě nenastalo

(nepřihlížíme-li k tendencím na západnějších územích v ukrajinštině a běloruštině). Souvisí to s tím, že se zde důsledněji zachovávala praslovanská tendence po otevřených slabikách, jak soudí Krajčovič. Bylo tu tedy *dobro-je, děla-ješb*, nikoliv *dobroje, dělajješb* jako na ostatním území. Delší zachování tendence k otevřeným slabikám je dokumentováno i delším zachováním jerů a jejich poměrně pozdním zánikem (na severu až XII. stol.) a dále poměrně raným zánikem nosovek.

V době tisku této práce vyšla stať J. Marvana *Z historie kontrakce*. Autor v ní předpokládá, že typy *dobraja* a *volaachъ* měly mezi vokály intervokalické elementy, a to v jednom případě Ø (*volaach*), v druhém případě Ø' (*dobraja*). lišící se od sebe jen jedním příznakem, tj. měkkostí. Nemohli jsme však na tuto stať přímo v textu reagovat.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 144–145; Gebauer, *Hist. mluv.* I, 554–563; Trávníček, *Hist. mluv.*, 63–68; Komárek, *Hláskosloví*, 45–47; Stanislav, *Dejiny* I, 324–329; Pauliny, *Fonologický vývin*, 84–90; Krajčovič, *O příčinách vzniku západoslovanskej kontrakcie*, *Slavica Pragensia* IV, 111–115; Krajčovič, *Náčrt*, 45–49; Skalička, *Vývoj deklinace*, 28; J. Marvan, *Z historie kontrakce*, *Slavia* 35, 1966, 345–356; J. Marvan, *Kontrakce období rozpadu slovanské jazykové jednoty*, Čsl. přednášky pro V. mezinár. kongres slavistů, Praha 1968, 11–15.

6. Vývoj nosových samohlásek

Existenci nosových samohlásek na rozhraní praslovanštiny a doby pračeské dosvědčují zápisy českých slov, a to zejména vlastních jmen v latinských rukopisech, např. *Wenceslaus, Suentopulcus* atd. Nosovky na slovenském území pak dokládají slova přejatá do maďarštiny, např. *Dombo* „Dubová“, *péntek* „*petъkъ*“, *szomszéd* „*sъsědъ*“. Všechny tyto příklady svědčí o tom, že v první půli X. stol. nosovky ještě existovaly. Doklady z XI. stol. však již ukazují, že byly nahrazeny samohláskami ústními, srov. např. bohemismy v Pražských zlomcích hlaholských nebo bohemika v latinských pramenech.

Za nosové *o* vzniklo na našem území, stejně jako ve většině slovanských jazyků, *u*. Postup byl asi tento: *o* > *u* > *u*. Měnilo se stejně *o* dlouhé i krátké (zkrácené).

Příklady změny: *roka* > *ruka*, *bođo* > *budu*, *golъbъ* > *golub'* (*holub*), *dobъ* > *dub*, *ozъlъ* > *uzel*; *neso* > *nesu*, *vodъ* > *vodu*, *dušo* > *dušu*; *mъka* > *múka*, *sođъ* > *súd*; *berq(tb)* > *berú*, *ženq(tb)* > *ženú*.

Za nosové *e* (dlouhé i krátké) vzniklo na našem i slovenském území *ä*. Postup byl asi tento: *e* > *ä* > *ä*.

Příklady: *męso* > *m'äso*, *svętyjъ* > *sv'ätý*, *svętiti* > *sv'ät'it'i*, *peťbъ* > *p'ät*, *govędo* > *gov'ädo*, *devętero* > *dev'ät'ero*, *peťryjъ* > *p'ätý*, *vęzati* > *v'äzati*, *čęsto* > *čästo*, *językъ* > *jäzyk*, *koťę* > *koťä*, *kurę* > *kur'ä*, *vęce* > *v'äce* „více“, *chodę(tb)* > *chod'ä*, *prose(tb)* > *pros'ä*, *zajęcъ* > *zajäc*, *devętka* > *dev'ätka*.

Toto široké *ä* se dodnes dochovalo ve slovenštině, a to v krátkých slabikách po retnicích, srov. *mäso*, *svätý*, *žriebä* „hřibě“, *hovädo*. V češtině došlo před tvrdou

souhláskou k depalatalizaci souhlásky (tedy *m'äso* > *mäso*); vznikla tak zadní varianta *ä* a ta potom přešla v *a* (*mäso* > *maso*, *svätý* > *svatý*). V jiných pozicích, tj. před měkkou (např. *sv'ätiti*, *p'ät*) a dále před *k* (*m'äkký*, *p'äkný*, *d'äk*), se *ä* zachovalo a později se změnilo v *ě* (*p'ät* > *pět*) stejně jako *a* po měkké, které s tímto *ä* splynulo; o tom však až dále.

Poznámka 1. Ve slovenštině je krátké *ä* po retnicích zachováno. Po jiných hláskách je všude *a*, srov. *často*, *jazyk*. Za dlouhé *ä* je však *ia*, srov. *piaty*, *viazal*, *chodia*, *čiasťka*.

Poznámka 2. Nosovky zanikly ve většině slovanských jazyků. V ruštině *o* > *u* (*budu*), *e* > *ä* > *'a* (*p'at'*). V jižních jazycích je za *e* > *e*, za *o* pak v bulharštině redukovaná hláska *ɤ*, v srbocharvátštině *u* a ve slovinštině a některých západomakedonských nářečích *o*, ve spisovné makedonštině *a*. V lužičtině je situace obdobná jako v češtině a ruštině, srov. *ruka*, hl. *mjaso*, dl. *měšo*. V polštině se nosovky zachovaly, za krátké je však *e* (*ręka*, *pieć*), za dlouhé *o* psané *a* (*mąka*, *miesiąc*).

Příčiny zániku nosovek. Nosové samohlásky se brzy po svém vzniku začaly přibližovat po fonetické stránce k dlouhým samohláskám (*ě[ä]*, *u*), aby byla zachována paralelnost dlouhého a krátkého systému i u nosových samohlásek (nosovky byly v době svého vzniku dlouhé). Tím ovšem byla do jisté míry narušena jejich vzájemná vázanost (srov. *e* > *ü*, *o* > *u*). Tato okolnost se pak projevila na té části slovanského území, kde se vyslovovaly skutečné nosové samohlásky, oslabením jejich společné vlastnosti, totiž nosovosti, a jejím postupným zánikem. Na polském území a v zaniklé polabštině, kde se zákon otevřených slabik neprojevoval v takové míře (srov. i jiné okrajové řešení skupiny *tort*, totiž *tart*, např. *Stargard*), byly nosovky v některých pozicích realizovány tak, že byly doprovázeny konsonantickým komponentem za samohláskou. To způsobilo, že se dodnes zachovaly. Obdobná situace byla i jinde na okrajích (srov. jihomaked. *p'ont'*, *r'znka* a obdobné řešení skupiny *tolt* ve staré slovenštině *al'div*, *al'kati*). Na Rusi, kde se zákon otevřených slabik projevoval nejdůsledněji, nosovky zanikají velmi brzy, tj. již v polovině X. stol.

LITERATURA. Horálek *Úvod*, 130–132; Gebauer, *Hist. mluv.* I, 43–56; Trávníček, *Hist. mluv.*, 44–46; Komárek, *Hláskosloví*, 49–51; Stanislav, *Dejiny* I. 329–332; Pauliny, *Fonologický vývin*, 90–92; Krajčovič, *Náčrt*, 55–57.

7. Zánik a vokalizace jerů

Na rozhraní pozdně praslovanského a raně pračeského období došlo brzy po stahování k další významné změně, tj. k vokalizaci a zániku jerů. Tyto hlásky, které se v praslovanském období vyslovovaly původně jako velmi krátké *i*, *ý*, dostaly na počátku pračeského období *e*-ové zabarvení a přecházely v tzv. silné pozici v *e*, v slabé pozici pak zanikaly. Silné byly v souvislé řadě jerů všechny sudé jery počítající od konce slova, slabé pak byly všechny liché jery (Havlíkovo pravidlo).

Příklady:

$s\check{r}n\check{r}$ > *sen*, ale $s\check{r}na$ > *sna*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $p\check{r}s\check{r}$ > *pes*, ale $p\check{r}sa$ > *psa*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $d\check{b}n\check{r}$ > *den*, ale $v\check{r} d\check{b}ne$ > *ve dne*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{2 \\ 1}$
 $d\check{b}n\check{r}s\check{r}$ (den tento) > *dnes*
 $\substack{3 \\ 2 \\ 1}$
 $\check{s}\check{v}n\check{r}$ > *švec*, ale $\check{s}\check{v}n\check{r}ca$ > *ševca*
 $\substack{3 \\ 2 \\ 1}$ $\substack{2 \\ 1}$
 $s\check{r} \check{s}\check{v}n\check{r}c\check{m}\check{r}$ > *s ševcem*, $s\check{r} p\check{r}s\check{r}m\check{r}$ > *se psem*
 $\substack{5 \\ 4 \\ 3 \\ 2 \\ 1}$ $\substack{4 \\ 3 \\ 2 \\ 1}$
 $ok\check{r}no$ > *okno*, $ok\check{r}n\check{r}$ > *oken*
 $\substack{1 \\ 2 \\ 1}$
 $l\check{r}\check{z}\check{r}$ > *lež*, $l\check{r}\check{z}i$ — *lži*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $\check{c}\check{r}st\check{r}$ > *čest*, $v\check{r} \check{c}\check{r}sti$ > *ve čsti*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{2 \\ 1}$
 $v\check{r}z\check{r}m\check{r}$ > *vezmu*, $v\check{r}z\check{r}ti$ > *vzáti* (*vzieti*)
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $dom\check{r}k\check{r}$ > *domek*, $dom\check{r}ka$ > *domka*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $dom\check{r}\check{c}\check{r}k\check{r}$ > *domček*, $dom\check{r}\check{c}\check{r}ka$ > *doměčka*
 $\substack{3 \\ 2 \\ 1}$ $\substack{2 \\ 1}$
 $us\check{r}chl\check{r}$ > *usechl*, $us\check{r}chla$ > *uschla*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$
 $s\check{r}b\check{r}ati$ > *sebrati*, $s\check{r}ber\check{r}$ > *sberu*
 $\substack{2 \\ 1}$ $\substack{1 \\ 1}$

Původní pravidelnost střídání byla časem narušena; projevovala se tu tendence, aby tvary téhož slova a slova příbuzná měla stejnou hláskovou podobu. Místo pův. střídání *mech* (< $m\check{r}ch\check{r}$) — *mcha* ($m\check{r}cha$) vzniklo *mech* — *mecha* ($m\check{r}chu$), místo *sebrati* — *sberu* pak *sebrati* — *seberu*, místo *usechl* — *uschla* (*zamekl* — *zamkla*) vzniklo *uschl* — *uschla* (*zamkl* — *zamkla*). Podobně podle gen. *doměčka* vznikl nominativ *doměček* místo pův. *domček*. Ve slovenštině pak naopak podle nom. *domček* vznikly další pády *domčeka* atd. Mohli bychom uvést mnoho dalších dokladů takového vyrovnání (místo *Chba* máme *Chebu*, místo *dšče* je *deště*, místo *Bez nec* je nom. *Bzenec* podle gen. *Bzenecě*, podobně je nom. *Bystec* podle gen. *Bystrecě* místo *Bystřec* atd.). Připomeňme si však aspoň tři slova, a to *bl\check{r}cha*, *d\check{r}ska* a *st\check{b}lo*. Za ně by mělo být *blcha*, *dska*, a *stblo*. *Dska* se vyskytovala zejména ve spojení *dsky zemské* (gen. *desk*), *stblo* je v asimilované podobě *zblo* ve rčení „*nebylo tam ani zbla*“, *blcha* pak se vyskytuje v polštině v přesmyknuté podobě *pchla*. Podle gen. pl. *blech* (< $bl\check{r}ch\check{r}$), *desk* (< $d\check{r}sk\check{r}$) a *st\check{b}l* (< $st\check{b}l\check{r}$) vznikly nominativy *blecha*, *deska*, *st\check{b}lo* a k nim se pak přitvořily analog. genitivы *desek*, *st\check{b}el* s tzv. vkladným *e* vzniklým napodobením jerového střídání *okno* — *oken*. Toto vkladné *e* se vyskytuje i v četných jiných případech, např. *sester* (zde bylo *sestr* < $s\check{e}str\check{r}$), *mýdel*, *metel*, *ve vodě*, *ke koni*, *se synem*. staročesky však *v vodě* > *u vodě*, *k koňu*, *s synem*. Byla

tedy ve staré češtině větší pravidelnost ve střídnicích než dnes. Střídnice za jery byly rozloženy poněkud jinak, skutečně podle Havlíkova pravidla.

Vokalizace a zánik jerů měly stejně jako stahování velký význam pro vývoj souhláskového systému. Z tvrdého jeru totiž vzniklo *e*, před nímž se souhlásky neměkčily, srov. *тѣнѣ* > *ten*, *сѣнѣ* > *sen*, *онѣнѣ* > *onen*, *бѣзѣ* > *bez* (rostlina), *вѣшѣ* > *veš*. Před pův. *e* a před *e* z měkkého jeru však měkkění nastávalo, srov. *нѣс'ѣтѣ*, *б'ѣру*, *п'ѣче*, *д'ѣн'* < *д'ѣн'ѣ*, *с'ѣн* < *с'ѣнѣ*, *вин'ѣн* < *вин'ѣнѣ*, *в'ѣш* < *в'ѣшѣ*. (Pozn. Měkkění označujeme graficky tam, kde je to pro výklad potřeba, jinak se držíme obvyklého způsobu psaní). Vznikala tak opozice *sen* (< *сѣнѣ*) — *s'en* (< *с'ѣнѣ*), *veš* (< *вѣшѣ*) — *v'esh* (< *в'ѣшѣ*), *bez* — *b'ez*, *onen* — *vin'en*.

Ještě větší dosah pak mělo fonologické osamostatnění změkčených (palatalizovaných) souhlásek na konci slov, srov. *кост'ѣ* > *kost'*, *гос'ѣ* > *gus'*, *дан'ѣ* > *dan'*. *в'ѣс'ѣ* > *ves'*, *твар'ѣ* > *tvar'*, *крѣв'ѣ* > *krav'*, *столам'ѣ* > *stolem'* atd.

Chronologie vokalizace a zániku jerů. V XI. století nacházíme již v češtině jerové střídnice, např. *Gradec*, *Chlmec* atd., takže zánik jerů nastal před tímto datem. Podle vokalizace jerů ve staré slovenštině soudíme, že v češtině tento proces nastal v X. století, a to brzy po stahování.

Poznámka. Jery zanikly ve všech slovanských jazycích, jejich střídnice jsou však různé. V polštině je za oba jery *e* jako v češtině, v ruštině je za tvrdý jer *o* (srov. *сѣнѣ* > *son*), za měkký jer *e* (srov. *дѣнѣ* > *d'en'*), stejný stav je i v makedonštině (*ѣ* > *o*, *ѣ* > *e*); v srbocharváštině je za oba jery *a* (*сан*, *дан*), ve slovinštině *a* nebo *ə* (srov. *дан*, *пас* psané *pes*), v srbocharvášských dialektech též *ä* n. *e*; v bulharštině pak je za tvrdý jer redukovaný vokál *ä* (psaný v cyrilici *ѣ*), za měkký jer *e* (*сѣнѣ* > *sän*, *дѣнѣ* > *den*). Ve slovenštině jsou na okrajích na západě i východě střídnice shodné s češtinou, na středním Slovensku pak převažuje za tvrdý jer střídnice *o* (srov. *von* < *вѣнѣ*, *lož* < *лѣжѣ*, *voš* < *вѣшѣ*, dále *statok*, *sviatok*, předl. *so*, *vo*), vyskytuje se však i *e* (srov. *ten*, *sen*, *lakeť*), za měkký jer pak je pravidlem *e* (*deň*, *koniec*, *domček*, *vdovec*, *temný*), vyskytuje se však i *o* (*ovos*, *ocot*, *orol*, *služobník*), Kromě toho se na Slovensku vyskytuje i *a* (*mach* // *moch*, *daska* // *doska*, *raž*, *dážď*); soudíme však, že tu nejde o jerovou střídnicí, nýbrž o hlásku vkladnou, jak o tom svědčí doklady *jedál*, *metál*, *sestár* (gen. pl.). Mohlo tedy např. z pův. *мѣчѣ* vzniknout *moch*, místo gen. *mcha* // *mchu* pak vzniklo nové *machu* s vkladným *a* (pro ulehčení výslovnosti). Odtud pak proniklo *mach* i do nominativu (pod. je tomu i s ostatními doklady, podle gen. *raž*, *dažďa* vznikl i nom. *raž*, *dážď*). Krajčovič je však toho názoru, že v severní střední slovenštině mohlo být *a* řádnou jerovou střídnicí. Obdobná situace jako ve slovenštině je i v horní lužičtině. Dolní lužičtina pak má střidnici *e* jako polština a čeština.

Příčiny zániku jerů. Jery zanikaly v češtině i ostatních slovanských jazycích proto, že došlo v důsledku krácení dlouhých samohlásek k obnovení protikladu dlouhá — krátká u samohlásek. Tento protiklad byl ve většině slovanských jazyků ještě posílen po provedeném stahování. Jery neměly k sobě odpovídající dlouhé

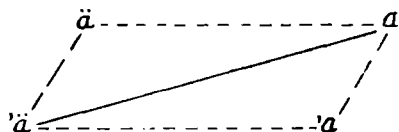
samohlásky, dostaly se tak mimo korelaci dlouhá—krátká a byly postupně likvidovány. Přispěl k tomu nepochybně i jejich fonetický charakter, byly totiž ultra-krátké. Podle Havlíkova pravidla pak lichý jer zanikl a o jeho délku se sudý jer zdloužil na normální krátkou samohlásku. Na Rusi, kde stahování v podstatě nenastalo a protiklad dlouhá—krátká nebyl tak vyhraněn jako jinde, nastává zánik slabých jerů a tzv. vokalizace silných později (v XI. a na severu až ve XII. stol.). Přispělo k tomu nepochybně i delší zachování tendence po otevřených slabikách (které ostatně zabránilo i stahování).

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 126—130; Gebauer, *Hist. mluv.* I, 56—68, 140, 154—187, 231; Trávníček, *Hist. mluv.*, 46—57; Komárek, *Hláskosloví*, 47—49; Stanislav, *Dejiny* I, 308 až 324; Pauliny, *Fonologický vývin*, 77—84, 117—129; Krajčovič, *Náčrt*, 49—55; Skalička, *Vývoj deklínace*, 28; R. Krajčovič, *Historickofonologické predpoklady vokalizácie jerov v strednej slovenčine*, *Jazykovedný časopis* XVI, 1965, 142—154; podnět k formulaci o příčinách zániku jerů vznikl při rozhovoru s doc. dr. Radoslavem Večerkou, který o věci rovněž příležitostně napíše.

8. Pračeský stav samohlásek

Po provedeném stahování, zániku jerů a nosovek se vytvořil na našem území koncem X. století nový samohláskový systém. Samoláska *ě*, která měla původně širokou výslovnost [ä] a byla tak předtím protějškem k hlásce *a*, se začala vyslovovat úzce, aby se tak odlišila od nového *ä*, vzniklého z nosového *ę*. Čeština se tímto jevem (spolu s lužičtinou) oddělila od polštiny, kde se zachovala široká výslovnost (reflektující se za určitých podmínek jako *a*, srov. *kwiat*, *las*, *siano*).

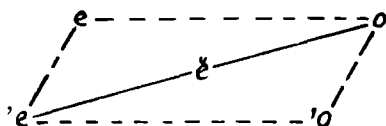
Nové široké *ä*, vzniklé z nosového *ę*, mělo, jak jsme viděli, svou zadní variantu vzniklou v depalatalizované slabice před tvrdou zubnicí, tedy vedle *sv'ät'it'i* (> *svě-titi*) bylo i *svätý* (> *svatý*). Dvě varianty mělo i původní *a*, a to po tvrdé (např. *voda*) a po měkké souhlásce (např. *duša*). Byly tedy v nízkých samohláskách 4 varianty dvou základních fonémů:

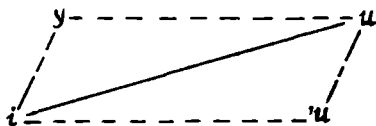
Za tvrdý jer (ʀ) vznikla zadní varianta hlásky 'e, totiž *e* neměkčící, např. *ven*, *sen*. Dlouhé *é* pak bylo výsledkem stahování, např. *dobré* < *dobroje*. Dlouhé 'é po měkkých vzniklo v důsledku dloužení původního *e*, např. *b'ér'eš* (> *běřeš*). Analogickými změnami v tvarosloví se pak dostává hláska *o* do některých pozic po měkké souhlásce, např. *oráčovi*, *oráčóm*. Těmito změnami byla upevněna fonologická platnost obou hlásek, což bylo po dotvoření měkkostní korelace nutné.

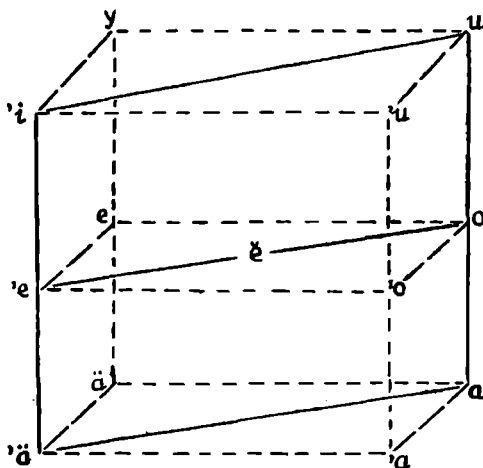
Máme tedy ve středních hláskách rovněž 4 varianty 2 základních fonémů 'e/e, 'o/o. K nim však je třeba přiřadit jako 3. foném hlásku ě, která jediná nemá příslušnou zadní variantu. Graficky si můžeme situaci v hláskách středních znázornit takto:

Ve vysokých hláskách došlo v důsledku dotvoření měkkostní korelace k přehodnocení hlásky y, která se tím stala zadní variantou společného fonému i-ového (i je po měkkých, y po tvrdých, srov. *m'ily, myl*). Obě varianty u-ové zůstávají beze změny (*tur, plúca*). Jsou tedy ve vysokých hláskách 4 varianty 2 základních fonémů i/y, 'u/u. Graficky si je můžeme znázornit takto:

Celý fonologický systém (včetně variant) vypadal koncem X. stol. pravděpodobně takto:

Všechny samohlásky mají své přední a zadní varianty (po měkké a tvrdé souhlásce). Jedinou výjimku tvoří hlásky ě. Ta má v systému poněkud výjimečné postavení, neboť stojí mimo veškeré korelace. Je jen ve všeobecném vztahu k ostatním hláskám. Graficky by tomu nejlépe odpovídalo středové postavení.

Bez zakreslení variant si můžeme systém představit takto:

<i>i</i>		<i>u</i>
<i>e</i>	<i>ě</i>	<i>o</i>
<i>ä</i>		<i>a</i>

K variantám je však třeba přihlížet, protože jejich změny (přeskupování od jednoho fonému k druhému) jsou hlavní vývojovou tendencí v prvním vývojovém období českého vokalizmu (do XIV. stol.). Považujeme-li však *ě* za zavřené *e* (nikoliv za hlásku diftongického charakteru), mohli bychom si vokalický systém na rozhraní X. a XI. stol. představit jako ne zcela vyvážený systém asi v této podobě:

<i>'i/y</i>	<i>'u/u</i>
<i>'e</i>	
<i>'e/e</i>	<i>'o/o</i>
<i>'ä/ä</i>	<i>'a/a</i>

K vyrovnání pak došlo v průběhu dalších změn (po začlenění *ě* jako přední varianty *e-ové*).

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 70–71; Komárek, *Hláskosloví*, 50; Pauliny, *Fonologický vývin*, 97–106; 110–116; Krajčovič, *Náčrt*, 60–63, 64–65; Lamprecht, *Vývoj hláskového systému*, 66–67; Lamprecht, *Vývoj mluvnického systému*, 29.

VÝVOJ SOUHLÁSKOVÉHO SYSTÉMU OD POČÁTKU PRASLOVANŠTINY DO KONCE X. STOLETÍ

1. Vývoj praslovanských souhlásek

Raně praslovanský systém souhlásek byl poměrně jednoduchý a vypadal asi takto:

<i>p</i>	<i>b</i>			<i>m</i>			
<i>t</i>	<i>d</i>	<i>s</i>	<i>z</i>	<i>n</i>	<i>r</i>	<i>l</i>	
<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>					

Kromě toho existovaly ještě neslabičné *ǰ* a *u*, z nichž se postupně vyvinuly *j* a *v*. Pro jednoduchost budeme pro celé období používat znaků *j*, *v*, *i* když jsme si vědomi, že pro starší období musíme ještě počítat s *ǰ*, *u*.

Uvedený systém se během praslovanského období měnil. Jeho změny byly důsledkem přestavby praslovanské slabiky, projevující se v tendenci k otevřenosti slabiky a k asimilaci hlásek uvnitř této slabiky. Nepochybně se tu odrazily i změny v systému samohlásek, v jejich důsledném rozdělení na přední a zadní samohlásky.

Asimilační tendence uvnitř praslovanské slabiky se nejvíce projevíly u zado-patrových (velárních) souhlásek *k*, *g*, *ch*. Ty se měnily před *i*, *ě*, *u*, *e*, a to tak, že z *k* vzniklo *č*, srov. *vb|kь* — *vb|če*, *pekь* — *pečešь*, *konьь* — *čьnь*, *četi*, z *g* vzniklo *dž*, které se pak zjednodušilo v *ž* (udrželo se však ve skupině *ždž*), srov. *gьnati* — *žьnь* (ale *jbьgьnati* — *jbždžьnь*, srov. stsl. *iždenь*), *noga* — *nožьka*, a z *ch* pak vzniklo *š*, srov. *duchь* — *duše!* Souhlásky *k*, *g*, *ch* se měnily stejně také před *j* (*i*), srov. *plakь* (z *plakjь*), *lvžь* (z *lvьgь*), *duša* (z *douchja*).

Po monoftongizaci diftongů *ei*, *oi*, *eu*, *ou* a vzniku nového *ě* (případně *i*) z *oi* došlo k tzv. II. palatalizaci, při níž vzniklo před tímto novým *ě* (*i*) z *k* — *c'*, z *g* — *dz'* a z *ch* — *s'*, srov. *roč'ě*, *nodz'ě*, *mus'ě*, plur. *bodž'i* (< *bogoí*). V západoslovanských jazycích *s'* vzniklé z *ch* přešlo v *š*, takže tu máme *mušě* (novočeské *mouše*).

Stejný výsledek má i tzv. III. palatalizace, při níž rovněž vzniká z *k* — *c'*, z *g* — *dz'* z *ch* — *s'/š*, srov. *otьь*, *lice*, *kьnędьь*, *vььь* (// *vьšь* — v západoslovanských jazycích), a to po hláskách *u*, *i*, *e*. (Je to tedy na rozdíl od předcházejících regresivních (zpětných) palatalizací palatalizace postupná, progresivní, sledujeme-li ovšem jen původní stav a výsledek. Je však pravděpodobné, že tu došlo nejdříve k asimilaci zadní samohlásky k samohlásce přední a její změně v samohlásku přední a pak k téže palatalizaci jako u tzv. II. palatalizace, jak ukázal F. V. Mareš.) Někteří jazykovědci však pokládají tzv. III. palatalizaci za problematickou a snaží se ji osvětlit i procesy

morfológickými a slovotvornými. K nim je třeba přihlížet do jisté míry i při výkladu Marešově.

Západoslovanské jazyky se liší od východoslovanských, jak vyplynulo z předcházejících výkladů, rozdílným výsledkem za tzv. II. a III. palatalizaci *ch*. Mají tu stejný výsledek *š* jako po palatalizaci I., kdežto v jazycích jižních a východních je střídnice *s'*, srov. české *veš* (*keryj*), *o múšě* (*mouše*), *lenoši* atd. Jde tu o starou nářeční diferenciaci slovanského území.

Poznámka. Slovenské *Česi*, *leňosi* může být analogické podle *vlk—vlci*; nepochybně je tomu tak u obdobných tvarů polských.

Podobně se také západoslovanské území odlišuje od ostatního slovanského tím, že se tu neprovedla druhá palatalizace ve skupinách *kv*, *gv*, srov. *kvěť*, *gwězda* (české *květ*, *hvězda*, pol. *kwiat*, *gwiazda*) proti východoslovanskému a jihoslovanskému *c'větě*, *dz'vězda*.

Rovněž se liší i výsledky II. palatalizace skupin *zg*, *sk*. Stará čeština tu má *šě*, *ždž*, srov. *u vojšě* (*ve vojsku*), *mieždžě* (nom. *miezha* < *mězga*), proti stsl. *drstě* (< *drscě*), *dreždě* (< *dreždžě*), tedy opět stejný výsledek jako po I. palatalizaci, srov. *Dráždany* < *Drážďany* > *Drezgany* (akuz. plur).

Změnám však nepodléhaly jen veláry (*k*, *g*, *ch*). Před *j* (*ĭ*) se měnily i jiné souhlásky. Ze skupení *sj*, *zj* vzniklo *š*, *ž*, srov. *nošř* (*z nosřj*), *vožř* (*z vozřj*), *nošenř* (*z nosjenř*) *voženř* (*z vozjenř*). Spojení *rj*, *lj*, *nj* se změnilo v *ř*, *l*, *ň*, srov. *more* (*z morje*), *pole* (*z polje*), *voňa* (*z vonja*). Všechny tyto změny jsou společné všeslovanským jazykům.

Rozdílly mezi slovanskými jazyky jsou však za skupení *pj*, *bj*, *mj*, *vj*. Ve východoslovanských a jihoslovanských jazycích je tu spojení retnice s tzv. *l* epentetickým, srov. stsl. *zemla*, *kuplř*, *gublř*, *lovlř* nebo ruské *zemla*, *kuplu*, *grabli*, *stavlat*.

V západoslovanských jazycích jsou tu však měkké retnice, srov. pračeské *zem'a*, *kup'ř*, *stav'ati*, *grab'ě*, případně dnešní polské *ziemia*, *kupię* atd. Uvádívají se sice jako doklady *l* epentetického v češtině slovesa *plujř*, a *blujř*, ale u *blujř* nejde zcela jistě o *l* epentetické a sloveso *plujř* je má patrně analogicky podle *blujř*. Také ostatní nečetné doklady (z polštiny a místní jména) nejsou dosti průkazné. Ať je však tomu jakkoliv, musíme pro západní část praslovanštiny, z níž se vyvinula čeština, předpokládat v každém případě měkké retnice *p'*, *b'*, *m'*, *v'*.

Diference mezi slovanskými jazyky jsou také za původní skupení *tj*, *dj*. Vzniklo patrně nejdříve praslovanské *ť*, *ď*, to se pak asibilovalo, takže vzniklo *ťš'*, *ďž'*. Z něho máme v západoslovanských jazycích *c'*, *dz'*, srov. *svěc'a*, *medž'a*, (novočeské *svíce*, *mez*, slovensky *svieca*, *medza*, pol. *świeca*, *miedza*).

Poznámka. V ostatních slovanských jazycích jsou střídnice různé, srov. rus. *sveča*, *meža*, stsl. *svěšta*, *mežda*, srbocharvát. *sveča* *međa* (*medža*), mak. *sveka*, *meja* (vyslov téměř jako *sveta*, *međa*), slovin. *sveča*, *meja*.

Stejně střídnice jako za *tj* jsou i za skupení *kt*, *gt* před předními samohláskami, srov. *noktě* > *noc'ě*, *mogtě* > *moc'ě*.

Za skupiny *stj*, *zdj* má čeština stejné střídnice jako za *sk*, *zg* vzniklé II. palatalizací,

tedy *šč, žďž*, srov. *pustjenъ > puščenъ, gyzdjenъ > gyždženъ*. Ty se později zjednotily ve *šť, žď*.

Z hlediska srovnávacího je třeba ještě připomenout některé další změny týkající se souhláskových skupin. Je tu významná zejména ta okolnost, že se v západoslovanských nářečích nezjednotily skupiny *tl, dl*, jako tomu bylo v jazycích východoslovanských a jihoslovanských, srov. *pletъ, vedъ, čtlъ* (proti ruskému *věl, plěl*).

Po všech těchto změnách měla západoslovanská nářečí, z nichž se později vyvinula čeština, tyto souhlásky: tvrdé retnice *p, b, m, v*, měkké retnice *p', b', m', v'*, zubnice *t, d, n, l, r*, palatály *ň, ě, ř* a *j* (*ǰ*), sykavky *s, z, š, ž*, polosykavky *c', dz', č* a veláry *k, g, ch*.

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 98–110; Trávníček, *Hist. mluv.*, 117–121; Komárek, *Hláskosloví*, 39–42; Mareš, *Vznik slovanského fonologického systému*, 443–495; Stanislav *Dejiny* I, 274–299; Pauliny, *Fonologický vývin*, 21–23, 26–31, 71–75; Krajčovič, *Náčrt*, 14–16.

2. Další vývoj souhlásek na našem území

a) Změna *dz' > z'*

K nejstarším změnám charakteristickým pro české území patří zjednodušení afrikáty *dz' v z'*, srov. *nozďě > noz'ě, medz'a > mez'a*. Změna *dz'* vzniklého palatalizací z *g* se provedla na území českém i slovenském, srov. novočes. *kněz* i slovenské *knaz*; *dz'* vzniklé z *dj* se však na slovenském území zachovalo, srov. slovenské *medza, hrádza* proti novočes. *mez, hráz*. V lašských nářečích došlo rovněž ke změně *dz' > z'* (*> z*), srov. *meza, saza, hraza*; *dz* se tu však zachovalo v morfologických typech *sadzat* (ale *hazat!*), *zachladzeny*, v nichž se alternuje s *ď* (nebo častěji z něho vzniklým novým *dz'*). Změna *dz' > z'* je doložena už v bohemismech Kyjevských listů a Pražských hlaholských zlomků, srov. *dazъ, rozъstvo*.

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 117, 143–144; Komárek, *Hláskosloví*, 51; Pauliny, *Fonologický vývin*, 53–58; Krajčovič, *Náčrt*, 57–58.

b) Měkkostní korelace souhlásková a její rozvoj

Stahování, zánik nosovek a jerů přispěly k přestavbě praslovanských měkkostních vztahů a vzniku toho typu měkkostní korelace, jak ji známe dodnes z ruštiny.

V důsledku stahování se dostaly souhlásky palatalizované před původně následujícími předními samohláskami před samohlásky zadní; srovnej tyto případy:

<i>d'ějat'i > d'át'i</i>	<i>z'ějat'i > z'át'i</i>
<i>s'ějat'i > s'át'i</i>	<i>dlan'vję > dlan'ú</i>
<i>l'ějat'i > l'át'i</i>	<i>kost'vję > kost'ú</i>

Vznikly tak dvojice *d'át'i* × *dát'i* lišící se jen protikladem tvrdé a měkké souhlásky. Tedy již samo stahování mohlo přispět k fonologizaci původních variant (vyskytující se z počátku jen před předními samohláskami).

Poznámka. Tak je tomu za předpokladu, že z *ėja* nebo *tja* vzniklo *'á*, tj. zadní samohláska. Vzniklo-li *ǎ* (tedy přední samohláska), mohl být vzájemný vztah samohláskových a souhláskových fonémů chápán stále ještě obráceně, tj. v případech *tá* — *t'ǎ*, *tj* — *t'i* mohl být za foném považován vokál a konsonant jen za poziční variantu před tímto vokálem, zejména když samostatné *t'* dosud neexistovalo (z praslovanského *t* < *tj* vzniklo *c'*). Příklady typu *kost'ú* (kde ovšem *'ú* mohlo sice také znít jako *'ǔ*) by však spíše mluvily pro měkkostní korelaci souhláskovou, neboť *'ú* (*ǔ*) jako samostatný foném neexistovalo. Plný rozvoj měkkostní korelace však nepochybně nastal po zániku jerů. Je ovšem třeba poznamenat, že všechny jevy, které mohly mít vliv na fonologizaci původních variant, tj. stahování, zánik nosovek i zánik jerů, se provedly ve velmi blízkém časovém rozmezí (v průběhu X. století).

Zánikem jerů pak došlo k osamostatnění měkkých variant *i* v koncové pozici, srov. *gqs'ь* > *gus'* (> *hus'*) „husa“, *kost'ь* > *kost'*, *p'et'ь* > *p'ät'* (> *pět*), *galqz'ь* > *galuz'* (> *haluz'*), *dan'ь* > *dan'*, *čel'ad'ь* > *čel'ad'* atd.

Vznik neměkkého *e* (z pův. *ь*) a *é* (stahováním z *oje*, *yjě*) působil k osamostatnění měkkých variant *i* v pozici před *e*, srov. *ten* < *tъnъ*, *den* < *dъnъ* (gen. plur. od *dno*) proti *d'en'* < *d'ъn'ь*, *plat'en* < *plat'ъnъ*, *veš* < *vъšъ* proti *v'eš* < *v'ъšъ*; *chudé* < *chudoje*, *chudyjě*, *dobré* < *dobroje*, *dobryjě*.

Měkké retnice *p'*, *b'*, *m'*, *v'*, které již v jazyce byly (srov. *zem'a*, *kúp'a*, „koupě“), byly rozmnoženy o palatalizované retnice před předními samohláskami, srov. *b'ít'i*, *p'ät'*, *p'es*, před zadními samohláskami, srov. *p'ú*, *b'ú* (z *pvjǫ*, *bvjǫ*), i na konci slov, srov. *krev'* (z *krъv'ь*), *golub'* (z *golǫb'ь*), *črv'* (z *čъrv'ь*), *stolem'* (*stolъm'ь*).

Měkké *ř* (z původního *rj*) rovněž splynulo s novým palatalizovaným *r'*, takže je stejně *mor'e* (z *morje*) jako *tr'i*, *tvár'* (< *tvar'ь*). Obdobný vývoj nastal patrně i u *l*. S novým palatalizovaným *n'* se však neztotožnilo staré palatální *ň*, jak o tom svědčí další vývoj; *ň* totiž zůstává, srov. k *ňemu*, *hňev*, ale *n'e* se později mění v *ne*, srov. *nesete*.

Vznik měkkostní korelace uvedeného typu způsobil odstranění protikladu *i* — *y* u samohlásek, neboť *i* se vyskytovalo nyní jen po měkkých fonologicky samostatných hláskách a *y* po týchž hláskách tvrdých; obě hlásky byly tedy jen pozičními variantami jednoho fonému, srov. *b'ít'i* — *být'i*, podobně jako *podnes* v ruštině, srov. ruské *b'it'* — *byt'*.

Systém souhlásek měl po provedení všech změn (stahování, zánik jerů a nosovek) tyto páry tvrdých a měkkých souhlásek: *p* — *p'*, *b* — *b'*, *m* — *m'*, *v* — *v'*; *t* — *t'*, *d* — *d'*, *n* — *n'*, *l* — *l'*, *r* — *r'*; *s* — *s'*, *z* — *z'*. Mimo páry zůstaly některé měkké a tvrdé souhlásky:

- a) měkké: *ň, j, c', č, ž, š*;
 b) tvrdé: *k, g, ch*.

Přehledně si můžeme tento systém znázornit na tabulce:

Souhlásky	Ústní						Nosové
	závěrové (ražené)		úžínové (třené)		kmitavé	bokové	závěrové
	neznělé	znělé	neznělé	znělé	znělé	znělé	znělé
retné	<i>p — p'</i>	<i>b — b'</i>		<i>v — v'</i>			<i>m — m'</i>
zubodásňové	<i>t — t'</i> <i>c'</i> <i>č</i>	<i>d — d'</i>	<i>s — s'</i> <i>š</i>	<i>z — z'</i> <i>ž</i>	<i>r — r'</i>	<i>l — l'</i>	<i>n — n'</i>
předopatrové				<i>j</i>			<i>ň</i>
zadopatrové	<i>k</i>	<i>g</i>	<i>ch</i>				

Je to systém obdobný nynějšímu systému ruskému s tou jedinou výjimkou, že ruština nemá zvláštní palatální *ň* a že má navíc pár *f — f'*, který se v češtině v průběhu vývoje rovněž přitvořil. Pro počáteční vývojové stadium však s ním v češtině počítat nemůžeme, neboť čeština nahrazovala cizí *f*, které neměla ve svém systému (s výjimkou slov onomatopoických, jako *fukati, fučeti*), hláskou *p* nebo *b*, srov. *pila* (*fila*), *biskup* (*biscof*), *brítov* (*vríthof*, nyní *Friedhof*), *barva* (*varwa*, nyní *Farbe*), *drbiti* „musiti“ (něm. *dürfen*), *Žibřit* (*Sivřit*, nyní *Siegfried*) atd. Teprve později se přijímá cizí *f* jako *f*, srov. *frejjeř, fěrtuch*. V té době již je v jazyce i domácí *f* vzniklé z *pv*, srov. *upvati* > *upfati* > *úfati*, dále *zúfati, doufati*. Ve XIV. století pak vzniká *f z v* při hlasivkové asimilaci.

Podíváme-li se na systém jako na celek, vidíme jistou nesouměrnost mezi zadopatrovými a sykavkami. Zadopatrovému *k* odpovídají *č* a *c'*, zadopatrovému *ch* *š* a *s'*, kdežto zadopatrovému *g* nic a sykavkám *ž, z'* opět žádná zadopatrová. Tato systémová nesouměrnost byla později odstraněna změnou *g > γ (> h)*; o ní však až dále.

Podstatně do celého systému však zasáhly procesy depalatalizační. Dělíme je na dvě skupiny: A. depalatalizace předhistorické (pračeské), B. depalatalizace historické. Depalatalizace předhistorické (pračeské) nerozrušily sice systém, způsobily však jiné rozložení měkkých a tvrdých hlásek a v jistém smyslu — tím že vytvořily neutralizační pozice — vzájemnou systémovou vázanost tvrdých a měkkých hlásek ještě více upevnily. Hlavní depalatalizace historická, již nazýváme ztráta měkkostní korelace, rozrušila celý tento systém a vytvořila systém shodný s novočeským: o něm však až dále. Nyní si všimneme depalatalizací předhistorických (pračeských).

LITERATURA. Horálek, *Úvod*, 146—149; Trávníček, *Hist. mluv.*, 193—209; Komárek, *Hláskosloví*, 51—54.

c) Depalatalizace pračeské

Depalatalizace pračeské se provedly na celém území českého jazyka, a to v podstatě ve dvou základních typech:

Typ 1a: depalatalizace ve slabikách se samohláskou *e* před tvrdou zubnicí (včetně sykavek a *r*, *l*), tedy *t'et* > *tet*; srov. stč. *prátel* < *pr'átel* (a to *z pr'át'el*); tvrdé *l* způsobilo depalatalizaci *t'* ve slabice *t'e* a před ztvrdlým *te* nenastává přehláska *'a* > *ě*; v nom. pl., kde bylo *l* měkké, depalatalizace se neprovádí, a tedy přehláska je provedena, srov. *pr'ietelé* < *pr'át'el'é* (< *pr'ijatele*); dále srov. laš. *kosteľ* (ale *ňebudeťe*), obec. čes. *patero* < *pätero* < *p'ät'ero* (tvrdé *r* depalatalizovalo *t'e* na *te*. a před ním je tedy za *p'ä* střídnice *pä* > *pa*); pod. *devatero*, *desatero*. *datel* (< *dätel* < *d'ätel* < *d'ät'el*), *Václav* < *Váceslav* (< *Váceslav* < *V'ác'eslav*), stč. *svacený*, laš. *tesař* atp. Slova *Váceslav* a *svacený* jsou významným dokladem na depalatalizovanou slabiku *ce*.

Typ 1b: depalatalizace v slabikách se samohláskou *ä* před tvrdou zubnicí (včetně sykavek a *r*, *l*), tedy *t'ät* > *tät*; srov. *maso* < *mäso* < *m'äso* (vlivem tvrdého *s* se depalatalizovalo *m* a celá slabika pak dala *ma*); pod. *svatý*, *pátý*, *hovado*, *vzal*. Tento typ depalatalizace se stejně jako předcházející provedl na celém území včetně lašských nářečí, srov. laš. *maso*, *masař*, *hovado*, *paty*, *vzal*, *vazať*, *řetaz* (před jinými hláskami však depalatalizace nenastala, srov. laš. *pjas'c'*, *hovjaz'i*, *pr'is'aha*, *svjec'ic'*, *mjcky*; případy *pjatro*, *vjadnuć*, *pjata* se vysvětlují analogií podle *na pjatře*, *vjadně*, *na pjac'e*). Odchytky ve spisovném jazyce jako např. *řada* (< *r'äda*) vysvětlíme analogií (podle *r'ädě*, které dalo *v ředě*); je však izolované slovo *porád* (< *porád* < *por'äd*), kde je depalatalizace provedena; v opavském slově *řysa* (< *řisa* < *řiesa* < *r'äsa*) však provedena není. Zdá se, že se depalatalizace neprovedla ve slabice *t'ä*, srov. *bladu*, *prokl'atý*, *kol'eda*, stejně jako se neprovedla v slabice *le*, srov. nář. *led* (nikoliv *läd*).

Depalatalizace v slabikách typu *t'et* i *t'ät* jsou si blízké, a posuzujeme je proto jako jeden typ.

Typ 2: depalatalizace v souhláskových skupinách, které vznikly po zániku měkkého jeru, srov. *pol't'yno* > *plát'no* > *plátno*, *star'běčkb* > *star'ček* > *starček*, *pekár'ěna* > *pekár'na* > *pekárna*, *r'bc'i* > *r'c'i* > *rc'i* (> *rci*) atd. Tento typ depalatalizace se provedl nejen před tvrdými zubnicemi včetně *r*, *l*, *nýbrž* i před *c'*, *č*, *š*, dokonce i před palatalizovanými dentálami, např. *brněti*. Před retnicemi však depalatalizace nenastala, srov. spis. *dveřmi*, *hřbet* a laš. *svad'ba*, *haňba*, *t'ma*, *proz'ba*, *hroz'ba*, *d'bat*. Stejně tak se vši pravděpodobností nenastala před *k*, jak o tom svědčí spis. *řku*, *hořký*, *dvířka*, *pekařka* a přední střídnice samohlásková v slezskomoravském (laš.) *kuřytko*, *pras'itko* a v moravskočeském a středomoravském (han.) *kuřítko* a v stč. *čelédka*, ač tyto poslední doklady nejsou zcela průkazné.

Příklady depalatalizace před jednotlivými zubnicemi:

před *n*: *plátno* (< *plát'no* < *pol't'yno*), *tnu* (< *t'nu* < *t'ňno*), *chutný* (< *chut'ný* < *chot'ňnyj*), *pořádný* (< *por'äd'ný* < *por'ed'ňnyj*), *věrný* (< *věr'ný* < *věr'ňnyj*). *pekárna* (< *pekár'na*; ale *pekař!*), *trnož* (< *tr'ňnožb*), *kamenný* (< *kamen'ňnyj*).

jasný, časný (-s'ɔn-), *vzácný* (< vz'áč'ný < vɔz'ɛc'ɔn'ɔjɔ), *patnáct(e)* (< p'ät'nád's't'e < p'ɛt'ɔnad'es'ɛt'e) atd.;

před *d*: *brdu* (< br'ɔdɔ) // *břdu* podle *bředl* (< br'ɔdlɔ);

před *r*: *tru* (< t'ɔrɔ);

před *l*: *orla* (< or'ɔla); podle toho analogicky i nominativ *orel* místo *ořel* (tak však polsky *orzel!*);

před *c*: stč. *starce* < *starc'a* (< star'ɔc'a), *mudrcě* (< mɔdr'ɔc'a), novočeské *Bystrce* (< *Bystrcě* < *Bystr'ɔc'a*; původně nom. *Bystřec* < *Bystr'ɔc'ɔ*), k tomu nový nominativ *Bystrc*; *rci* (< r'ɔc'i); *kucharce* (< — r'ɔc'ɛ), podle toho i nář. nom. *kucharka* místo *kuchařka*;

před *s*: *bratrský, mořský, pekarský* (z pův. -r'ɔs-); *ciesarstvie, lékarstvie* (z -r'ɔs-); *konský, svinský* (z -n'ɔs-);

před *č*: *starček, dvorček, sýrček* (z -r'ɔč-); *určen* (< ur'ɔčɛnɔ);

před *š*: *horší* (< gor'ɔš'ɔjɔ), *širší, menší* (-n'ɔš-);

před *n'*: *brněti* (< br'ɔn'ɛti), *zorní* (< zor'ɔn'ɔjɔ); ale *jutřní*.

Depalatalizovaly se, jak je vidět z dokladů, všechny souhlásky. Kolísání je však u *l*; máme tu doklady s depalatalizací, srov. *přátelství, lstivý* (z Bible kralické), ale i bez depalatalizace, srov. *lnouti, slza, selský*. V nářečích je tu dílem *l*, srov. laš. *anjelsky*, dílem *l*, srov. *polsky, selsky, pilny, polny, kolco, tkalca, dalšy*. Zdá se, že depalatalizace u *l* nenastala a příklady s *l* nutno vysvětlit jinak (analogií, vývojem pobočných slabik atp.).

LITERATURA. Trávníček, *Hist. mluv.*, 193–209; Havránek, *K depalatalizaci*, 266–279; Havránek, *Nářečí*, 116–117, 140, 143, 177, 184, 204; Komárek, *Hláskosloví*, 54–59; Pauliny, *Fonologický vývin*, 71–75, 92–96, 106–110; Krajčovič, *Náčrt*, 63–64, 66–67; Lamprecht, *Nový pohled*, 97.